

FENOMENOLOGIE VAN DE EENHEID

Over koepels

T.g.v. het eerste lustrum van het IfSo,

Interfaculair Studieverenigingen Overleg,

gevierd onder het motto 'Overweldigend overkoepelend'

Jan Sleutels

Eenheid en verschil

Over eenheid en verschil hebben al veel filosofen geschreven. Natuurlijk gaan eigenlijk *alle* boeken daarover, zo volstrekt abstract is de thematiek. Maar filosofen springen eruit omdat zij het thema *zelf* thematiseren, overigens vaak in een heel apart jargon van identiteit en alteriteit, 'différence' en 'différance', 'genus proximum' en 'differentia specifica'. Verschil moet er zijn: *omnis determinatio est negatio*.

Een koepelorganisatie bevindt zich op de grens van eenheid en verschil. Als het goed is respecteert zij beide evenveel. Zij verenigt leden die zelfstandig en verschillend zijn en die dat ook blijven. Ook bij het IfSo is dat het geval. Het is een overlegorgaan waarin de deelnemende studieverenigingen zelfstandig en verschillend blijven, maar waarin tegelijk een aantal gemeenschappelijke belangen wordt gediend. Vandaar de koepel. De Duitsers spreken overigens van een *Dachorganisation*, de Engelsen van een *umbrella*, maar het idee is steeds hetzelfde: een betrekkelijk neutrale bedekking die wat eronder zit gewoon zijn gang laat gaan.

Het idioom dat wij dagelijks gebruiken om de aard en de functie van organisaties te beschrijven is eigenlijk heel apart, net zo apart als filosofenjargon. Omdat het zo is ingeburgerd sta je er echter zelden bij stil. Het wemelt van de metaforen waarvan niemand zich meer afvraagt wat ze precies verbeelden. De koepel, het dak en de paraplu zijn daarvan goede voorbeelden, maar natuurlijk zijn er veel meer. Tegenwoordig is het ook heel gewoon om zoiets als het IfSo een 'platform' te noemen (voor gezamenlijk overleg), of een 'kanaal' (voor gemeenschappelijke communicatie met andere partijen). Ofschoon over al die metaforen het nodige te zeggen valt, gaat het hier over de koepel als

verschijningsvorm van eenheid. Fenomenologie van de eenheid dus, of althans een zeer bescheiden bijdrage daartoe.

Logica en ontologie

Op welke manieren eenheid zoal kan verschijnen (de verschillende manieren waarop dingen hetzelfde en anders kunnen zijn), is op zich een vraag uit de logica en uit de ontologie. Iedereen voelt aan dat twee paarden op een andere manier hetzelfde zijn dan een tomaat en een rode vlag. Maar waarom is dat? Een beetje filosoof slaat er al gauw Plato op na, of Aristoteles. Volgens de Aristotelische categorieënleer hebben alle dingen (of beter, alle zijnden) tien interessante aspecten. Deze tien categorieën (wat in het Grieks letterlijk 'gezegde' betekent, 'wat van een ding gezegd kan worden') zijn essentie, kwantiteit en kwaliteit, verhouding, plaats en tijd, ligging, habitus, handeling en ondergaan. In elk van die opzichten kunnen dingen hetzelfde of anders zijn. De paarden zijn bijvoorbeeld essentieel identiek, de rode dingen slechts kwalitatief. Op vergelijkbare wijze kunnen dingen ook op verschillende manieren verschillen van elkaar. Belangrijk bij Aristoteles is het idee dat de uiteenlopende vormen van eenheid en verschil niet alleen uitdrukken hoe onze begrippen zich onderling verhouden (logica), maar ook verankerd liggen in de wereld zelf (ontologie).

Een iets andere, ofschoon verwante aanpak is afkomstig van Porphyrius, een Grieks filosoof uit de derde eeuw na Christus. Hij schreef een inleiding tot de Aristotelische logica die vooral in de Latijnse vertaling van Boëthius een enorme invloed had op het middeleeuwse denken. En die invloed geldt nog steeds, getuige het feit dat het volgende idee ons moderne, logische geesten heel bekend voorkomt. Om na te gaan wat dingen scheidt en verbindt kun je in de zogenoemde boom van Porphyrius klimmen. Beginnend bij een soort zoals de mens (*homo*), kun je afdalen tot je bij de afzonderlijke individuen uitkomt (*Socrates*, *Xantippe*), maar je kunt ook opklimmen van de species, via het genus (*animal*) tot de meest algemene begrippen zoals 'zijnde' (*ens*) en 'een' (*unum*). Ik hoef de gestalte van de boom met stam en takken vernoedelijk niet uit te tekenen.

Overweldigend overkoepelend

Wat nu de koepel betreft, wil ik mij met logica en ontologie niet inlaten. De klassieke ontwerpen vind ik te voorbarig. Hier houd ik mij bij fenomenologie om eerst voorzichtig het veld te verkennen waarin de koepel als verschijningsvorm van eenheid optreedt. Een semantisch veld, een veld van beelden, metaforen en metonymen. Wanneer gebruiken we het ene beeld om een eenheid uit te drukken, wanneer het andere? In het normale spraakgebruik zijn we het ons misschien niet bewust, maar *waarom* gebruiken we juist die beelden? Het beeld van de koepel, bijvoorbeeld, duidt op een andere vorm van eenheid dan het beeld van de wortel, of dat van een kelder, een gordel, een band. Laten die verschillen zich in kaart brengen en wat zeggen zij over de geschiktheid van het beeld?

Fenomenologie van de eenheid

Voor een uitputtende fenomenologie is dit niet de aangewezen plaats. Maar een bescheiden begin kan worden gemaakt. Laten wij vier vormen van eenheid onderscheiden die elk een eigen, kenmerkend beeld hebben in het alledaagse spraakgebruik. De koepel is er één van. De andere zijn de wortel, het fundament en de klont. De laatste is op het eerste gezicht misschien verrassend, maar bij nader inzien erg vanzelfsprekend. Sommige dingen vormen gewoon een eenheid door een soort van natuurlijke adhesie, een verkleving of samenklontering (*coagulatio*) zoals van klei. Voor een gebrek aan eenheid geldt dan het beeld van los zand. Zo wordt van sommige mensen bijvoorbeeld gezegd dat zij verkleefd zijn. Wij spreken ook van sterke bindingen en zeggen dat wij ergens aan gehecht zijn. Dit zijn allemaal voorbeelden van de klont.

De wortel als beeld van eenheid is overbekend, veronderstel ik. Hij heeft met de klont gemeen dat het gaat om een soort van natuurlijke eenheid, vaak met organische boventonen. Kenmerkend voor het wortelmodel is dat het de eenheid ziet in termen van een gemeenschappelijke herkomst, een gezamenlijke afstamming van wat later verschillend is geworden. Daarentegen is in het klontmodel de eenheid veeleer een bestemming, een één-wording van wat eerst verschillend was.

Wortel en klont zijn typisch natuurlijke modellen, fundament en koepel zijn typisch kunstmatig. Het zijn bouwmetaforen, geënt (*sic*) op de ervaring van onze menselijke causaliteit. De eenheid van zaken die een gemeenschappelijk fundament hebben lijkt op die van een wortel: kenmerkend is dat zij wordt ervaren als een eenheid in

oorsprong. Wat onder een koepel tot eenheid komt (dan wel onder een dak of paraplu), lijkt in zekere zin op een klont: kenmerkend is dat de eenheid wordt ervaren als een achteraf aangebrachte, of althans niet-oorspronkelijke eenheid.

De oplettende lezer is niet ontgaan dat de vier verschillende vormen van eenheid, die wij aanduiden met de genoemde vier beelden, zich laten ordenen in een tweedimensionale matrix. Langs de ene as worden zij onderscheiden als natuurlijke en kunstmatige eenheid, langs de andere als eenheid van herkomst of van bestemming, zoals hieronder afgebeeld.

	NATUURLIJK	KUNSTMATIG
OORSPRONG	wortel	fundament
BESTEMMING	klont	koepel

Oorsprong en bestemming verhouden zich hier als het diepere en eerdere tot het hogere en latere, als herkomst tot doel. Dat kan wel eens verwarrend zijn, net als de tegenstelling tussen natuurlijk en kunstmatig, trouwens. Laat ik daarvan enkele voorbeelden geven.

Is het een vergissing om te spreken van ‘fundamentele natuurwetten’? Het lijkt een *contradictio in terminis*. Natuurwetten zijn toch zeker natuurlijk? Behoren zij dan niet te worden verbeeld in termen van wortels in plaats van fundamenten? Antwoord: de theorieën waarin natuurwetten een plaats hebben ervaren wij als mensenwerk, zelfs uitdrukkelijk als een bouwwerk waarin sluitstenen, pijlers, koepelstructuren, cement en fundamenten een welbepaalde architectonische functie hebben. Als wij de natuur zelf een architectonische structuur toeschrijven, dan is het juist naar analogie van dit basismodel (of op grond van een scheppingsgedachte, natuurlijk).

Een andere schijnbare anomalie is het beeld van de hemelkoepel. Denk aan Shelley’s beroemde “blue dome of air” in ‘The Cloud’ (1820), of aan de plaat uit het Deutsches Museum in München, waarop een sterrenkundige erin slaagt vanaf een bergtop zijn hoofd door de sterrenkoepel te steken en de geheimen van de hemelmechanica te ontraadselen. Een vergissing? De hemel is toch zeker een natuurlijke oorsprong (wortel) en geen kunstmatige bestemming (koepel)? Het antwoord op dit probleem laat ik als oefening aan de ijverige lezer, waarbij ik overigens aantekenen dat het

in dit verband veelzeggend is dat de moderne natuurkunde het heelal steeds meer percipieert als een klont.

Ten slotte is het opvallend dat bijvoorbeeld aardlagen, erts en gesteenten veelal worden beschreven in termen van een organisch model (met wortels, takken, aders e.d.) en niet in termen van fundamente, waar zij qua aard en functie toch sterk aan doen denken. De verklaring hiervoor ligt ongetwijfeld in het feit dat gesteenten behoren tot de *basic furniture of nature* en bovendien als zeer oud en oorspronkelijk worden ervaren. Zij nodigen derhalve gewoon uit tot perceptie als het Cartesiaanse produkt van natuur en herkomst, dus als een soort wortelstructuur.

Overweldigend overkoepelend

Vaak is één beeld of model niet onder alle omstandigheden even adequaat. Op zo'n moment merken wij waarschijnlijk het meest pregnant welk soort van eenheid het beeld uitdrukt: wanneer het mis gaat, wanneer wij een uitdrukking gebruiken (vaak een standaardfrase) die onze intenties niet helemaal dekt. Wij gaan dan bewust op zoek naar andere beelden om het eerste te corrigeren of aan te vullen. Dat is mogelijk het geval bij de beschrijving van het heelal als een 'sfeer' of 'koepel'. Deze klassieke perceptie wordt, zoals gezegd, heden ten dage steeds meer verdrongen door die van een klont. Een ander voorbeeld is de ontwikkeling van instituten, personen, theorieën en andere historische entiteiten. Wij spreken in dat verband niet zelden conform het fundamentmodel (er wordt 'een basis gelegd' waarop o.a. wordt 'voortgebouwd'), hiertoe wellicht verleid door het feit dat wij met mensenwerk van doen hebben. Bij nader inzien blijkt evenwel vaak het natuurlijke wortelmodel een beter beeld te geven van de historische eenheid die wij zoeken.

Als laatste voorbeeld noem ik het idee van een overkoepelende organisatie zoals het IfSo. Het koepelmodel, ofschoon op zich adequaat om de doelmatige of functionele eenheid van het overkoepelde uit te drukken, dreigt ons bijna te doen vergeten dat een koepel nooit lang een *freischwebende* aangelegenheid kan zijn. Een koepel heeft een fundament nodig om overeind te blijven. Daarom verwachten wij van een koepelorganisatie dat zij gegrondvest is op en dienstbaar is aan een onderliggende, onder de leden gemeenschappelijke gedachte, belang- of doelstelling. Hier wordt het

fundamentmodel gebruikt ter aanvulling op het koepelmodel. En vanzelfsprekend is deze koepel ook een klont, gevormd door de natuurlijke coagulatie van personen, waarin bovendien bij nader onderzoek een gemeenschappelijke historische wortel kan worden ontwaard. Maar dat is een ander verhaal.

Literatuur

Ackrill, J.L., *Aristotle's Categories and the De Interpretatione. Translation and commentary.* Oxford, 1963.

Lakoff, G., and M. Johnson, *Metaphors we live by.* Chicago, 1980.

Porphyrius, *Isagoge*, tr. Boethius. In: *Aristoteles Latinus I*, 6. Union académique internationale, Corpus philosophorum medii aevi, Bruges/Paris, 1961sqq.